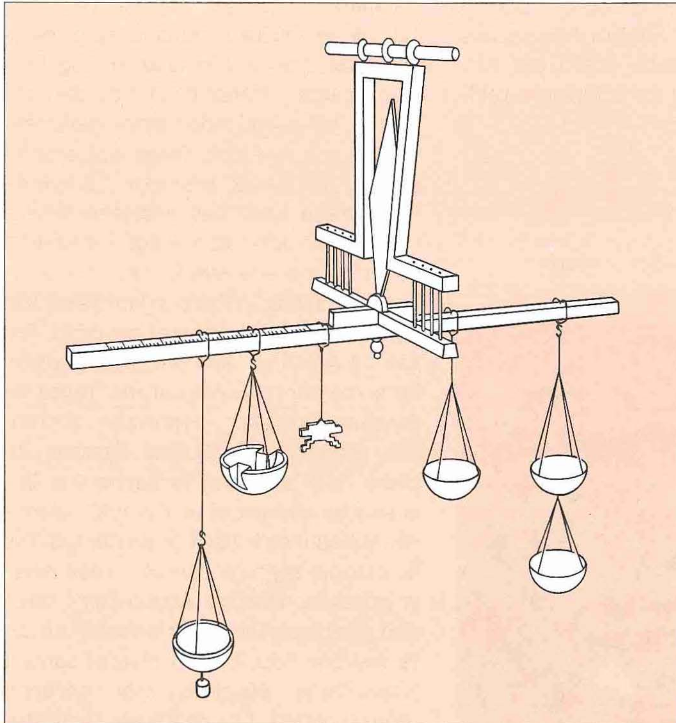
rî'den alıntılar yapmıştır; ancak bu konularda olan derin bilgisi de inkâr edilemez. Ona göre ağırlık cismin bünyesinde bulunan bir kuvvet olup onun arzın merkezine doğru hareketine sebep olur ve özgül ağırlığına bağlıdır. İslâm dünyasında orijinal gözlemler yapmış yirmi astronomdan biri olan Hâzinî'nin zîci, Bîrûnî ve Hayyâm'ınkilerden sonra kullanılmaya başlanmış, ondan sonra da Nasîrüddin et-Tûsî, Kutbüddin eş-Şîrâzî, Kâşî ve Uluğ Bey'in zîcleri kullanılmıştır.

Eserleri. 1. *Kitâbü Mîzâni'l-ḥikme.* En önemli eseri olup 515'te (1121) hidrostatik terazisi münasebetiyle kaleme alınmıştır. Terazinin yapımı, kullanımı, teorik esası ve onunla ilgili diğer konuları ihtiva eder. Dört Arapça yazma nüshası bulunmuş ve 1359'da (1940) Haydarâbâd'da basılmıştır. Daha önce de bazı seçilmiş bölümleri (müntehabât) İngilizce'ye tercüme edilmiş (1859) ve ayrıca muhtasar bir Farsça tercümesi *Terceme-i Mîzânü'l-ḥikme* adıyla Tahran'da yayımlanmıştır (1346 hş.). Eser sekiz kitaptan meydana gelmektedir. Birinci kitap hidrostatik terazinin geometri ve fizikle ilgili ilkelerini, ikinci kitap ağırlıkların dengesi ve teraziler hakkındaki genel bilgileri, üçüncü kitap metallerle değerli taşların ve diğer cisimlerin özgül ağırlıklarının nasıl bulunacağını, dördüncü kitap yukarıdaki konularda Arkhimedes, Menelaus, Ebû Bekir er-Râzî ve Hayyâm tarafından ortaya konulan gelişmeleri, beşinci ve altıncı kitaplar terazinin parçalarını, montajını ve kullanılmasını, yedinci ve sekizinci kitaplar ise hidrostatik teraziler üzerinde yapılan değişiklikleri, diğer özel terazilerle ilgili bilgileri ve birçok tablo ve diyagramı ihtiva etmektedir. Bu eser Ortaçağ'da yazılan en ünlü mekanik kitaplarından biridir; ancak terazi ve baskül yapımcıları, terazi kullanan tüccarlar ve kontrol memurları için bir el kitabı olmaktan öte gidememiştir. Çünkü onu takip eden başka çalışmalar yapılmamış ve bu bilim dalı geleneksel ilimler arasında gelişemeyip kaybolmuştur. 2. *ez-Zîcü'l-muʿteberü's-Sencerî es-Sulṭânî.* Şahsî gözlemleri sonunda hazırlayıp Sultan Sencer'e ithaf ettiği astronomik tablolardır. Kitabın 20.50 x 32 cm. boyutlarında 192 yaprak tutan bir nüshası Vatikan Sarayı'nda, diğer bir nüshası British Museum'da, bir "seçmeler" nüshası da Tahran Sipehsâlar Medresesi Kütüphanesi'nde (nr. 682) bulunmaktadır. Ayrıca Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Hamidiye, nr. 859), bizzat Hâzinî'nin *Vecîzü'z-Zîc* (*el-Vecîz fi'z-Zîci's-Sulṭânî*) adıyla yaptığı özetin bir nüshası vardır. Hâzinî, eserin özetindeki ifadesine göre, bu zîcde gezegenlerin gözlenebilen ve hesaplanan durumlarını karşılaştırmış, aralarındaki birbirine uymayan noktaları tesbit etmiştir. Eserdeki tablolarda, 1130 yılı dolaylarında yıldızların gökyüzündeki konumları ile Merv şehrinin enlemi bulunmakta, ayrıca takvim bilgileri, mübarek günler, hükümdarlar ve peygamberlerle ilgili tarihler de yer almaktadır. Hâzinî'nin, Sultan Sencer'in emriyle İran şehirlerinde kıbleyi göstermek için bir güneş saati yaptığı ve tablolar düzenlediği bilinmekte ise de bu tablolar ve şehirlerin coğrafî koordinatları her iki nüshada da eksiktir. Onun zîci, XIV. yüzyılın ünlü Batılı astronomları George Chrysococces ve Theodore Meliteinotes tarafından da kullanılmıştır. 3. *Risâle fi'l-âlât.* Astronomi aletlerine dair bir risâledir. Tahran Sipehsâlar Medresesi Kütüphanesi'nde Aydın Sayılı tarafından bulunmuştur. Her biri bir alete tahsis edilmiş yedi kısımdan meydana gelen, aletleri ve bunların geometrik esaslarını açıklayan on yedi sayfalık bir yazmadır.

Abdurrahman el-Hâzinî'nin yaptığı hidrostatik terazilerle ilgili bir çizim (*Dictionary of Scientific Biography*, VII, 347)

BİBLİYOGRAFYA :

Beyhakī, *Tetimme-i Ṣıvâni'l-ḥikme* (nşr. Muhammed Şâfi'), Lahor 1351, s. 161-162; H. Suter, *Mathematiker*, Leipzig 1900, s. 122; Ebü'l-Kāsım Kurbânî, *Zindegînâme-i Riyâżîdânân-ı Devre-i İslâmî*, Tahran 1365, s. 228-230; G. Sarton, *Introduction*, New York 1975, II/1, s. 216-217; III/1, s. 632; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 902; Sezgin, *GAS*, VI, 166; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, Kahire 1373-78/1954-59, IV, 77; Kehhâle, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn*, Dımaşk 1376-80/1957-61 — Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), V, 196; Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam*, Ankara 1975, s. 177-178; a.mlf., "Hâzinî'nin Rasat Aletleri Üzerindeki Risâlesi", *DTCFD*, XIV (1956), s. 15-19; Colin A. Ronan, *The Cambridge Illustrated History of World's Science*, Cambridge 1984, s. 216; Ali Abdullah ed-Deffâ' — Celâl Şevkī, *Aʿlâmü'l-fîzyâ' fi'l-İslâm*, Beyrut 1404/1984, s. 240-253; Richard Lorch, "Al-Khazini's *Sphere That Rotates by Itself*", *MTUA*, IV (1980), s. 287-291; E. Wiedemann, "Hâzinî", *İA*, V/1, s. 414; Robert E. Hall, "al-Khazinī", *DSB*, VIII, 335-351; J. Vernet, "al-Khāzinī", *EI²* (İng.), IV, 1186.

 Sadettin Ökten

ABDURRAHMAN el-HEMEDÂNÎ
(عبدالرحمن الهمدانی)

Ebü'l-Hasen Abdurrahmân b. Îsâ b. Hammâd el-Hemedânî (ö. 320/932)

Kâtip*, şair ve lugat âlimi.

Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Abbâsî Halifesi Mu'tazıd zamanında (892-902) Hemedan valisi olan Bekir b. Abdülazîz b. Ebû Dülef el-İclî'ye (ö.

285/898) kâtiplik yaptığı, ayrıca gramer ve edebiyatla uğraşmakla beraber daha çok sözlük çalışmalarıyla tanınmış olduğu bilinmektedir. Kaynakların birçoğu vefat tarihini 320 (932), bazıları da 327 (938-39) olarak kaydeder.

Eserlerinden bugün elimizde bulunan *el-Elfâzü'l-kitâbiyye* veya *Kitâbü Elfâzı ᶜAbdirraḥmân,* konusu itibariyle eş anlamlı kelimelere dair olup bir çeşit kavramlar sözlüğü demek olan "fıkhü'l-luga" türünde bir eserdir. Hemedânî bu kitabında kelimeleri belli bir alfabetik sıraya göre değil, ifade ettikleri ortak anlam ve konulara göre bablara ayırmakta ve bunların mânalarını, özellikle cümle içindeki kullanılışlarını göstermektedir. Yazarın resmî kâtip olması, terimleri yerli yerinde kullanarak sağlam bir üslûp ortaya koyması, esere ayrı bir değer katmaktadır. Esasen müellifin kendisi de kitabının önsözünde, ilgililere sağlam bir ifade ve istenilen mânayı değişik cümlelerle anlatabilme yeteneğini kazandırmak için, bu eseri resmî yazışmalardan derleyerek kaleme aldığını belirtmektedir. Bununla birlikte, meşhur edip ve mütefekkir vezir Sâhib b. Abbâd, "Arapça'nın değerli incileri" diye nitelendirdiği bu tür kelimelerin genel kültür ve bilgi birikimi çerçevesinde öğrenilmesini engelleyerek hazırcılığa yol açacağı gerekçesiyle Hemedânî'ye şiddetle çatmıştır.

Ebû Saîd Muhammed b. Ahmed el-Âmidî ile Ebü'l-Kāsım Mehdî b. Ahmed el-Havâfî, *el-Elfâzü'l-kitâbiyye*'ye birer şerh yazmışlardır. Ayrıca Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdullah da bu eseri *Nazmü'l-cevâhir fi'l-Elfâz* adıyla manzum hale getirmiştir (bk. *GAS,* VIII, 193).

Eseri ilk defa Luis Şeyho 1885 ve 1898 yıllarında Beyrut'ta yayımlamıştır. Nu'mân el-Âlûsî'nin yanlışlıkla Abdurrahman b. Muhammed b. Saîd el-Enbârî'ye (ö. 577/1181) nisbet ederek *Kitâbü Elfâzi'l-eşbâh ve'n-nezâʾir* adıyla İstanbul'da 1302'de neşrettiği *el-Elfâzü'l-kitâbiyye,* daha sonra Muhammed Tevfik tarafından 1344 yılında Kahire'de yeniden yayımlanmıştır. Eserin 1931 (Kahire) ve 1979 (Beyrut) baskıları da vardır.

Bazı kaynaklarda (bk. *GAL Suppl.,* I, 197; Ziriklî, III, 321) Abdurrahman el-Hemedânî'ye *Ṣafyü'r-râḥ min Muḫtâri'ṣ-Ṣıḥâḥ* adlı bir eser daha atfediliyorsa da, *eṣ-Ṣıḥâḥ* müellifi Cevherî'nin (ö. 393/1003) ve bilhassa *eṣ-Ṣıḥâḥ*'ın bir muhtasarı olan *el-Muḫtâr*'ın müellifi Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî'nin (ö. 666/1267'den sonra) vefat tarihleri göz önüne alındığında bunun mümkün olamayacağı açıkça görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:

Abdurrahman el-Hemedânî, *el-Elfâzü'l-kitâbiyye,* Beyrut 1399/1979; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. Rızâ—Teceddüd), Tahran 1391/1971, s. 152; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Kahire 1369-93/1950-73, II, 165-166; III, 333; Serkîs, *Muᶜcem,* II, 1897; Brockelmann, *GAL,* I, 133; *Suppl.,* I, 195, 197; Sezgin, *GAS,* VIII, 193; Kehhâle, *Muᶜcemü'l-müʾellifîn,* Dımaşk 1376-80/1957-61 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), V, 164; C. Zeydan, *Âdâb* (nşr. Şevki Dayf), Kahire 1957, II, 220; Ziriklî, *el-Aᶜlâm* (nşr. Züheyr Fethullah), Beyrut 1984, III, 321; Ömer Ferrûh, *Târîḫu'l-edebi'l-ᶜArabî,* II, 428; H. Kılıç, *Türkçe'de Arap Lexicographie'si Çalışmaları* (doktora tezi, 1984), Uludağ Üniv. İlahiyât Fak., s. 17-18.

 HULUSI KILIÇ

ABDURRAHMAN HİBRÎ EFENDİ

(bk. HİBRÎ, Abdurrahman Efendi).

ABDURRAHMAN b. HİŞÂM

(عبدالرحمن بن هشام)

Abdurrahmân b. Hişâm
b. Muhammed el-Hasenî
(ö. 1276/1859)

Alevî (Filâlî) **hânedanına mensup Fas sultanı (1822-1859).**

1204'te (1789-90) doğdu. Babası, Fas Sultanı Mevlây Süleyman'ın kardeşi Mogador Valisi Mevlây Hişâm'dır. Amcası Süleyman onu önce Suveyre valiliğine tayin etti. Abdurrahman burada iyi bir idareci olarak kendini gösterdi ve o yörede çıkan isyanların bastırılmasında önemli hizmetlerde bulundu. Bunun üzerine amcası onu vekili (halife) sıfatıyla Fas'a gönderdi ve kendi çocuklarına tercih ederek 4 Rebîülevvel 1238'de (19 Kasım 1822) resmen veliaht ilân etti. Mevlây Süleyman bu tarihten dokuz gün sonra öldü. Abdurrahman amcasının ölümü üzerine onun resmî vârisi olarak 30 Kasım 1822'de tahta geçti. Bunun üzerine Kadı Şerif Mevlây Ahmed b. Abdülmelik, Allâme Müftü Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhim, ileri gelen devlet adamları, âlimler ve kumandanlar toplanıp Abdurrahman'a biat ettiler. Abdurrahman b. Hişâm saltanatının ilk yıllarından itibaren çeşitli kabilelerin isyanları ile uğraşmak zorunda kaldı. 1824, 1828, 1831, 1843, 1849, 1852 ve 1857 yıllarında çıkan önemli isyanları bastırmaya muvaffak oldu. Sultanlığı sırasında Avrupalı devletlerle olan münasebetleri, onların ekonomik çıkarları çerçevesinde, bazan dostça, bazan da düşmanca geçti. Ticarî menfaatleri zedelenen ve gemilerine el konulan İngilizler 1828'de Tanca'yı abluka altına alırken, Avusturyalılar da 1829'da Arzila ve Tetuan'ı bombaladılar. Doğuya doğru yayılma siyaseti güden Abdurrahman b. Hişâm, Cezayir'de Osmanlılar'a karşı Ticânîler'i ve Tayyibîler'i himaye ettiği gibi, 1830'da buradaki Osmanlı hâkimiyetinin kalkmasından faydalanarak Tlemsen, Miliana ve Midia bölgelerini nüfuzu altına almaya çalıştı. Ancak Oran ve Mersülkebîr'i işgal etmiş bulunan Fransızlar'ın baskıları sonunda bölgedeki adamlarını geri çekmek zorunda kaldı; fakat bölgeyle ilgisini tam olarak kesmedi. Cezayir'de Fransızlar'a karşı baş gösteren direniş hareketinin lideri Abdülkādir'i destekledi; hatta mücadelesinde başarılı olamayan Abdülkādir'in Fas'a sığınmasına izin verip onunla birlikte harekete geçti. Ancak 14 Ağustos 1844'te Isly'de Fransızlar'a mağlûp oldu; bu arada Tanca ve Suveyre (Mogador) Fransızlar tarafından bombalandı. Bunun üzerine 26 Ekim 1844'te Tanca Antlaşması'nı imzalayarak Fransızlar'ın Cezayir hâkimiyetini kabul etti. 1845'te de Cezayir-Fas sınırlarının tayinine dair olan mukaveleyi imzaladı. 1847'de Abdülkādir'i ülkeden çıkararak Fransızlar'a teslim etmeye mecbur oldu. Verilen tâvizler sonucu Fransızlar'la düzelmiş gibi görünen münasebetler, bu politikayı benimse-

Abdurrahman b. Hişâm dönemine ait bir sikke

